

Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus*

Xavier Puigvert i Gurt

Arxiu Comarcal d'Olot

Goya, 3. 17800 Olot (Girona). Spain

Abstract

The medieval arabic chronicles document a fortification in the septentrional frontier of Al-Andalus called Aġīra, now Àger, in the region of la Noguera. The archaeological data point out that it is a military settlement probably of the IX century. Moreover, the existence of a place-name similar to Magreb makes you think of the establishment in this area of a berber tribal fraction called Banū Aġār during the period of the islamic domination of the Iberian peninsula.

Sumari

El ħiṣn d'Àger	El rastre dels Banū Aġār a Al-Andalus
La identitat dels pobladors	Consideracions finals
Un paral·lel al Magreb	

El ħiṣn d'Àger

Ahmad al-Rāzī (889-955) i Ahmad ibn Umar al-Udrī (1003-1085), dos dels autors àrabs que més informació han proporcionat sobre la Marca Superior (*Al-Thagr al-Alā*) d'Al-Andalus coincideixen a assenyalar l'existència d'un ħiṣn Aġīra («Ayqueaxe» o «Aycreaxe» en les traduccions que ens han pervingut d'Al-Rāzī) al districte de Larīda¹. Després d'una primera identificació del topònim amb Ayera, partida de Castilsabás, a Osca (Aragó), es va proposar d'atribuir-lo a Àger, al nord

* Agraïco a Miquel Barceló les oportunes observacions i a Marfa José Pena la seva amable indicació bibliogràfica que m'han permès millorar el text inicial d'aquest treball.

1. CATALAN, D.; M^o S. de ANDRÉS, M.S. de (1975) (eds.). *Crònica del moro Rasis*. Madrid, p. 45, i GRANJA, F. DE LA (1967). «La Marca Superior en la obra de al-Udrī». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII, p. 447-545, esp. p. 485 i 523.

de la comarca catalana de la Noguera² i així ha estat acceptat i recollit a la majoria de treballs que, posteriorment, han tractat sobre la distribució dels assentaments d'època andalusina en aquesta zona³.

Àger és el nucli principal de la vall homònima situada entre les serres del Montsec d'Ares i de Montclús i els rius Noguera Pallaresa i Noguera Ribagorçana. La vall (640 metres d'altitud mitjana) es troba al límit NE de la comarca de la Noguera, en una zona muntanyenca enclavada entre les planes de Lleida i Balaguer i la conca de Tremp. A més de la vila d'Àger s'hi troben els pobles i veïnats de Corçà, Agulló, la Règola, Millà i l'Ametlla de Montsec.

El *ḥiṣn* Aġira va constituir, com a mínim des de la primera meitat del segle x, però probablement des de finals del ix⁴, un dels puntals de la xarxa defensiva de la Marca Superior davant dels comtats de Pallars i Urgell (Figura 1). A la vegada fou una de les fortaleses des de les quals Muḥammad ibn Lubb va menar la lluita dels Banū Qasī contra Muḥammad ibn ' Abd al-Mālik al-Tawīl, governador de Wašqa, vers 922 i 931-932⁵.

Malauradament, el caràcter de l'assentament no resta gens clar en les breus referències dels autors musulmans. El terme *castillo* de les traduccions d'Al-Rāzī o el *ḥiṣn* d'Al-'Udrī i la situació geogràfica de la vall d'Àger semblen posar en un primer pla el paper de fortalesa defensiva. Philippe Sénac inclou Àger en el grup de fortaleses més septentrionals de la Marca (al costat de Calasanz, Montmegastre i Estopiñán tipificades com a «sites defensifs de frontière» per contraposició als nuclis vora el Segre o el Cinca⁶.

Aquesta condició d'assentament defensiu des de final del segle ix proposada des de l'òptica de l'arqueologia andalusina divergeix de la visió tradicional que arrenca de Francisco Codera⁷. Aquest historiador va suposar l'existència d'una extensa zona pirinenca i pre-pirinenca, a la qual s'adscribia la vall d'Àger no sotmesa permanentment al poder andalusí. Malgrat les argumentacions definitives en contra elaborades per Ramon d'Abadal⁸, Francesc Fité ha reprès no fa gaire la hipòtesi d'una «terra de ningú que tot més estaria subjecta al pagament de certs tributs

2. La identificació amb Ayera apareix a GRANJA, F. DE LA, «La Marca Superior en la obra ...», p. 485. El primer a corregir-la va ser PUJA, R. (1972). «El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana». *Iberda*, XXXIII, p. 213-214.
3. Entre els més importants cal citar BALANÀ, P. (1985). «Texts àrabs relatius a Balaguer (I)». *Iberda*, XLVI, p. 241-246; FITÉ, F. (1985). *Reculls d'història de la vall d'Àger. I-Període antic i medieval*, Àger; ESCO, C.; GIRALT, J.; SÉNAC, Ph. (1988). *Arqueologia islàmica en la Marca Superior de al-Andalus*. Huesca; SÉNAC, Ph. (1988). «Note sur les ḥuṣūn de Lérida». *Mélanges de la Casa de Vélazquez*, XXIV, p. 53-69.
4. Així ho apunten SÉNAC, Ph. «Note sur les ḥuṣūn...», p. 63, i GIRALT, J. (1991). «Fortificaciones andalusinas a la Marca Superior d'al-Andalus: Aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida». *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*. Madrid, p. 67-76, esp. p. 71.
5. GRANJA, F. DE LA, «La Marca Superior en la obra ...», *ibídem*.
6. SÉNAC, Ph. «Note sur les ḥuṣūn...», p. 68.
7. CODERA, F. (1906). «Límites probables de la conquista árabe en la Cordillera Pirenaica». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLVIII, p. 289-311.
8. D'ABADAL, R. (1955). *Catalunya Carolíngia. III-Els comtats de Pallars i Ribagorça* (2 vols.). Barcelona, vol. I, p. 71 i ss.

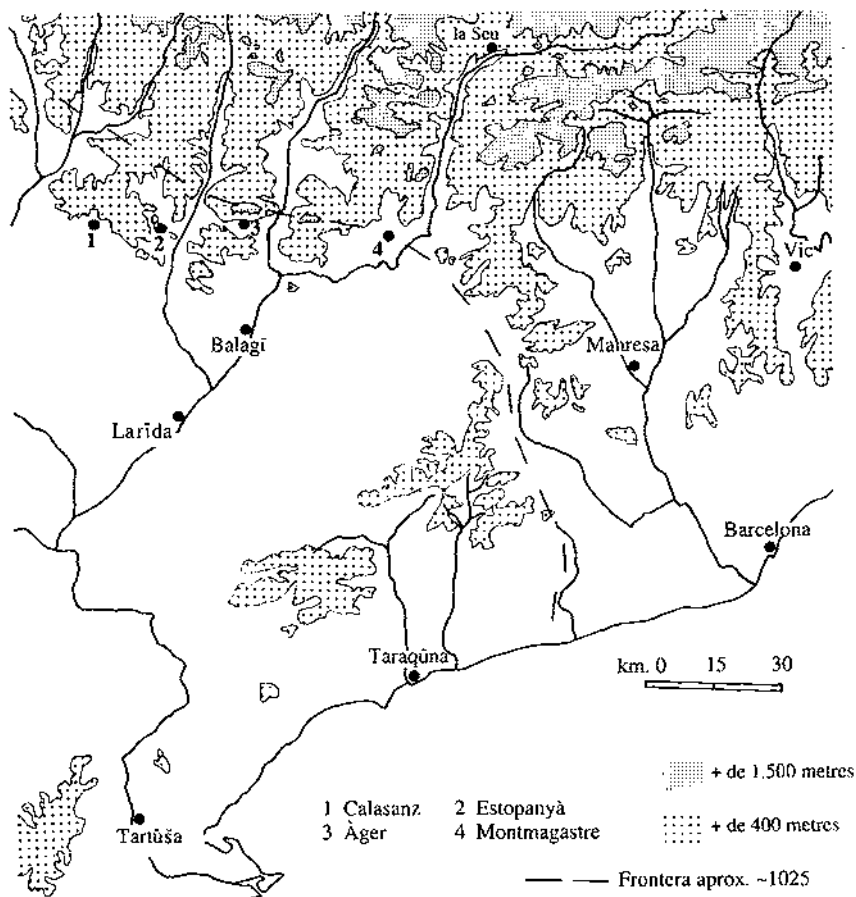

Figura 1. Els *hushun* més septentrionals de Larida.

als àrabs»⁹. Només amb la creació del regne taifal de Larida en el segle XI segons aquest autor es procediria a fortificar l'enclavament.

Els vestigis arqueològics mostren clarament l'antiguitat de les restes atribuïdes al *hishn* d'Àger. Josep Puig i Cadafalch va indicar l'any 1908 l'existència d'un *castellum* romà al recinte més elevat de la població i Roderic Pita en va donar una planta aproximada¹⁰. Les restes, formades per panys de murada edificada amb

9. FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall ...*, p. 73.

10. PUIG I CADAFALECH, J. (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, p. 60 i 75, i PITA, R. (1967). «La muralla romana de Àger». *Archivo Español de Arqueología*, XL/115-116, p. 104-109, esp. p. 106 i ss.

carreus ben treballats i travats en sec, foren adscrites, de manera totalment gratuïta, al segle III per Puig i Cadafalch i al segle IV per Pita. Aquest darrer, però, va considerar des d'un primer moment que un segon recinte localitzat a la part baixa de l'assentament podia datar d'època medieval¹¹ i, més endavant, va apuntar la possibilitat que es tractés d'un «amurallamiento de campamento de época árabe [...] datable acaso en el siglo X, con más o menos refacciones posteriores»¹². Més endavant i a partir d'uns criteris de recerca arqueològica independents, Philippe Araguas i Josep Giral¹³ han rebutjat de manera definitiva el qualificatiu de romà per al recinte alt. El primer historiador situa la fortalesa en època califal (a partir del 929), mentre que l'altre defensa una data més antiga, al voltant de finals del segle IX.

Només, doncs, la realitat d'una important fortalesa explica el llarg període de domini musulmà en un punt tan septentrional com és la vall d'Àger i la resistència que va presentar a les escomeses dels comtats cristians veïns. Una resistència vençuda cap a l'any 1034 per les forces d'Arnau Mir de Tost, creador del vescomtat d'Àger i senyor d'extensos dominis a la zona. Arnau Mir, després de conquerir la vall i de fer front a un intent andalusí de recuperar-la, va establir-hi el centre de la seva senyoria feudal i l'indret es va convertir en una important base d'operacions de les expedicions militars posteriors¹⁴.

La identitat dels pobladors

Si bé, en general, s'ha acceptat l'evidència d'una fortalesa andalusina a Àger, aquest fet no ha generat cap debat seriós sobre, per exemple, la identitat dels pobladors de l'emplaçament.

Albert Benet indicava el 1983 la pervivència d'una antiga comunitat mossàrab a la vall, reflectida en l'acta de consagració i dotació de l'església de Sant Salvador d'Àger datada l'any 1048¹⁵. Els antropònims poc corrents (*Laurenz, Exabel, Felmir*) i l'ús de mots suposadament desconeguts a la Catalunya Vella (*scalido, turmo*) eren els principals elements que facilitaven la identificació d'aquest grup, ràpidament esvaït per la dinàmica repobladora. Francesc Fité va relacionar aquests indi-

11. PITA, R. «La muralla romana ...», p. 108.

12. PITA, R. «El distrito de Lérida ...», p. 213.

13. ARAGUAS, Ph. (1979). «Les châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (970-1100)». *Bulletin monumental*, 137/3, p. 205-224, esp. p. 224, núm. 33, i ARAGUAS, Ph. (1984). «Les châteaux d'Arnau Mir de Tost. Formation d'un grand domaine féodal en Catalogne au milieu du XIe siècle». *106e Congrès National des Sociétés Savantes. Perpignan, 1981*, Paris, p. 61-76, esp. p. 71. GIRALT, J. «Fortificacions andalusines a la Marca ...», p. 71.

14. Els treballs clàssics sobre Arnau Mir de Tost i la formació del vescomtat d'Àger són SANAHUJA, P. (1943). «Arnau Mir de Tost, caudillo de la Reconquista en tierras de Lérida». *Ilerda*, I, p. 11-27 i 155-169; *idem*, II (1944), p. 7-21 i 53-147; *idem*, IV (1946), p. 23-55; SANAHUJA, P. (1961). *Historia de la villa de Ager*, Barcelona; LLADONOSA, J. (1974). *Arnau Mir de Tost*, Barcelona. Un estat de la qüestió més actualitzat es pot trobar a FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall ...*, p. 85-173.

15. BENET, A. (1983). «Una comunitat mossàrab a la vall d'Àger. Estudi antropomímic». *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XIII, p. 3-7, a partir de BARAUT, C. (1978). «Les actes de consagració d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XI)». *Urgellia*, I, p. 11-182, doc. 58.

cis sobre la comunitat mossàrab amb el concepte de «terra de ningú», tan obertament pregonat:

Malgrat sabem que fins al s. XI no es produeix una islamització important de la societat de les nostres terres en domini islàmic, nosaltres seguim opinant que la vall d'Àger continuà mantenint el caràcter de terra de frontera, amb una població essencialment mossàrab, la qual sens dubte es veuria sotmesa a satisfer tributs al fisc islàmic. Fins i tot, hom podria acceptar l'erecció d'aqueixa fortalesa en el moment de reconstrucció de la Frontera Superior, possiblement adreçada a mantenir una guarnició de control de la població cristiana existent d'antuvi al Montsec d'una forma lliure [...]»¹⁶.

Aquesta hipòtesi d'un domini superficial de la guarnició militar andalusina damunt d'una massa poblacional indígena, sense cap relació entre les dues parts, es fa difícil d'entendre si tenim en compte que s'hauria mantingut, com a mínim, al llarg d'un centenar d'anys. Els seus defensors s'escuden, fonamentalment, en la manca d'indicis de pes que mostrin uns vincles sòlids entre les dues comunitats, fora de l'existència d'algun individu clarament arabitzat entre la població autòctona (*Laurenz Cidi Acmed Calbo, Gilelmo Mudarra*¹⁷). Per contra, la nul·la incidència en la toponímia de la llengua àrab sembla jugar a favor de la hipòtesi tradicional. Des del mateix nom del lloc fins a la microtoponímia de la zona, inventariada per Francesc Fité¹⁸, res no relleva, a judici dels estudiosos, cap traça de la presència de grups forans, ni àrabs ni berbers.

No obstant això, a la vall d'Àger es troba un clar topònim d'etimologia àrab: Montlleó. La procedència de *ġabal al-'uyūn*, «la muntanya de les fonts», ja va ser assenyalada per Manuel Sanchis Guarner per al riu Montlleó, afluente del Millars, al nord del País Valencià¹⁹. El primer element va ser traduït literalment (*ġabal* > mont-) i el segon va donar lloc a una etimologia popular (*al-'uyūn* > -lleó). A l'illa de Mallorca, la documentació posterior a la conquesta catalana²⁰ presenta abundants exemples de topònims formats a partir del terme *'uyūn: Rahal Alayun, Alqueria Loyon algarbia* (< *al-'uyūn al-garbiyya*, «les fonts occidentals»), *Alqueria Castuleyon* (< *qasīl al-'uyūn*, «castell de les fonts»), etc. L'etimologia àrab del topònim també ha estat proposada i acceptada per Enric Moreu-Rey, Joan Coromines i Albert Turull —aquest darrer inicialment amb certs dubtes— per al nucli deshabitada de Montlleó, comarca de la Segarra²¹.

16. FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall ...*, p. 84.

17. BARAUT, C. «Les actes de consagració ...», doc. 58.

18. FITÉ, F. (1983). «La toponímia en la geografia del Montsec. Recull de la nominació de les partides dels termes d'alguns pobles que hi fan referència». *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XIII, p. 36-42.

19. SANCHIS GUARNER, M. (1951). «De toponímia aràbiga-valentina». *Revista valenciana de filologia*, I/4, p. 259-271, esp. p. 260-261.

20. Analitzada a POVEDA, A. (1987). *Toponímia àrabo-berber i espai social a les Illes Orientals d'Al-Andalus*. Tesi de Doctorat inèdita presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona. Els exemples són extrets de les pàgines 453-456.

21. MOREU-REY, E. (1982). *Els nostres noms de lloc*, Palma de Mallorca, p. 120; COROMINES, J. (1965-70). *Estudis de toponímia catalana* (2 vols.). Barcelona, vol. II, p. 106. Les vacil·lacions inicials de

El Montlleó d'Àger és un despoblat situat al SW de la vall, a 981 metres d'altitud, damunt la serra de Montclús. Actualment només s'hi conserven restes de la capella de Santa Maria de Montlleó, fundada en 1173 per Bernat d'Àger, i indicis d'un antic nucli de població concentrat al voltant d'una fortificació²². Només la recerca sobre el terreny pot allunyar els dubtes sobre l'existència de l'assentament agrícola andalusí que indica el nom del lloc.

L'anterior exemple toponímic apunta que, com a mínim, es va produir un cert grau de coexistència entre comunitats arabitzades i no arabitzades a la vall. Però les proves definitives per esvaire qualsevol mena de dubte al respecte cal cercar-les al voltant del principal nucli de l'indret, la vila d'Àger. La consideració únicament com a assentament d'indígenes no islamitzats ha de ser forçosament ampliada en base a dos arguments, al meu entendre, fonamentals.

En primer lloc, el relleu que presenta l'agricultura de reguiu a l'entorn d'Àger en la documentació més primerenca, redactada a corre-cuita per procedir a la repartició del botí immediatament després de la conquesta feudal. Així tenim que Arnau Mir de Tost i la seva esposa fan donació el 1034 al monestir de Sant Miquel de Cuixà d'«ortoladas II in castro Ager [...] cum terris et vineis et ortis et arboribus et liniariis et decimis que inde exierint» i contribueixen amb dos horts del lloc a la dotació de la canònica de Sant Miquel de Montmagastre de l'any 1054²³. El terme esmentat d'«ortoladas» no és res més que una paraula de nou encuny utilitzada per designar possessions consistents en horta. Justament, és l'únic exemple que se'n coneix²⁴ i això fa pensar que l'escrivà l'adopta per fer front a l'apressant necessitat de repartició de l'espai agrícola tot just conquerit, tan diferent del que ell coneix. La zona de l'actual raval de Sant Martí d'Àger és la que acull, encara en l'actualitat, una àmplia extensió d'horta, documentada ja en transaccions d'horts i de farraginars en els segles XI i XII. El nucli veí d'Agulló també presentava una important àrea de reguiu, especificada en la carta de població del lloc en 1070 i especialment protegida dels ramats de bestiar a les ordinacions de la vila d'Àger²⁵.

L'escassa importància de l'agricultura irrigada al veí comtat de Pallars, lloc de procedència dels nous ocupants de la vall indica que aquests es limiten a gestionar o ampliar uns espais hidràulics ja existents i obliga a cercar en les pràctiques agrícoles d'àrabs i berbers l'origen dels sistemes creats a la vall d'Àger²⁶.

TURULL, A. (1983). «Toponímia de la Segarra: primera aproximació». *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XIII, p. 43-51, esp. p. 49, doncs pas a una acceptació sense reserves a TURULL, A. (1987). «Topònims atàbics segarrencs». *Miscel·lània Cerverina*, V, p. 37-41, esp. p. 38-39.

22. FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall ...*, p. 390. BOLÒS, J. (1988). «Consideracions sobre l'hàbitat medieval». *Paleta universitària*, 3, p. 39-58, esp. p. 50-51 i 54.
23. Documents publicats a SANAHUJA, P. *Historia de la villa...*, apartats 3 i 17.
24. Fins i tot crida l'atenció a COROMINES, J. (1984). «Hort». *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, IV. Barcelona, p. 819-820.
25. Sobre els espais d'horta vora Àger i les ordinacions de la vila cal veure FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall...*, p. 374-375 i 327-339 (especialment disposicions 2 i 63). La carta de població d'Agulló és editada a FONT RIUS, J.M. (1969-83). *Cartas de población y franquicia de Cataluña* (2 vols.), Barcelona, vol. I/1, doc. 34.
26. El paper marginal de l'agricultura irrigada al Pallars ja havia estat assenyalat per D'ABADAL, R. *Catalunya Carolíngia...*, vol. I, p. 50-54. Sobre l'opció pel reguiu com a estratègia de les societats

El segon i definitiu argument es troba en el propi topònim Àger. Fins ara, els estudis etimològics al seu entorn han pres majoritàriament en consideració dues úniques possibilitats: un origen pre-romà o romà. La primera opció és la que tradicionalment ha tingut més partidaris²⁷ i es fonamenta en la similitud d'aquest nom de lloc amb l'arrel basca *AGER-*, «notori, distingit» o també «obert, exposat». La miscel·lània de toponímia bascoide en terres catalanes de Joan Coromines, però, no esmenta Àger dins del grup de derivats d'aquest mot: Algerri, Gerb i Ayerbe²⁸. Pere Sanahuja va proposar la procedència del llatí *agger*, amb significat de «monítculo de tierra», accepció que Francesc Fité considera equivalent a l'anterior i adequada a les característiques del lloc²⁹.

Només Pere Balañà ha volgut interpretar darrerament aquest nom de lloc com a derivat de l'antropònim àrab Hājir³⁰, una proposta que, com el propi arabista reconeix, no es pot conciliar amb l'Àğīra documentat per les cròniques andalusines.

Una altra possibilitat, però, explica de manera molt més satisfactòria l'etimologia d'Àger/Àğīra i permet entendre les característiques tan especials d'aquest assentament. Es tracta de l'existència d'un paral·lel toponímic al Magreb que obliga a plantejar la possible relació històrica entre tots dos.

Un paral·lel al Magreb

Diversos testimonis parlen d'un lloc anomenat Aḡār³¹ a la plana d'Al-Qayrawān, antic centre de la *wilāya* d'Ifriqiya (Figura 2). Antiga colònia romana, era situada vora un magnífic pont per on passava la principal via de comunicació entre la plana i les zones de muntanya. Va ser seu episcopal durant el segle v i la seva importància es va mantenir en el període de domini bizantí amb la construcció d'una fortalesa que defensava el congost conegut com Foum el Efrīt, «la Boca del Dimoni». L'assentament d'Aḡār avui dia no és res més que un conjunt de runes vora la població tunisenca d'Henchir Sidi Amāra. Els textos i les inscripcions en alfabet llatí s'hi refereixen sota les formes *Aggar/Agger*, mentre que la historiografia àrab prefereix l'apel·latiu *Aḡār/Aḡḡār*.

Ibn Hawqal, en la seva descripció del nord d'Àfrica al segle x, esmenta el lloc en la ruta que mena d'Al-Qayrawān a Al-Masīla:

On peut aller de Kairouan à Masila par une route différente, en traversant la région des Kotama et Laribus. En une petite étape, on va de Kairouan à Djalula, ville ceinte

tribals àrab i berber cal veure especialment BARCELÓ, M. (1989). «El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: Un enunciado de principios generales», *I Coloquio de Historia y Medio Físico. El Agua en las zonas áridas: Arqueología e Historia* (2 vols.). Almería, vol. I, p. XIII-XLVIII.

27. Vegeu al respecte FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall...*, p. 30-33.

28. COROMINES, J. *Estudis de toponímia...*, vol. I, p. 194-201.

29. SANAHUJA, P. *Historia de la villa...*, p. 11. FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall...*, p. 30.

30. BALANÀ, P. (1989). *Els noms de lloc de Catalunya*. Barcelona, p. 153.

31. CITATS a FANTAR, Mh. (1985). «Aggar», *Encyclopédie Berbère*, II. Aix-en-Provence, p. 251-254, i LADJIMI-SEBAI, L. (1987). «Un site de la Tunisie centrale: Aggar?». *L'Africa romana. Atti del IV convegno di studio. Sassari, 12-14 dicembre 1986*, Sàsser, p. 415-428.

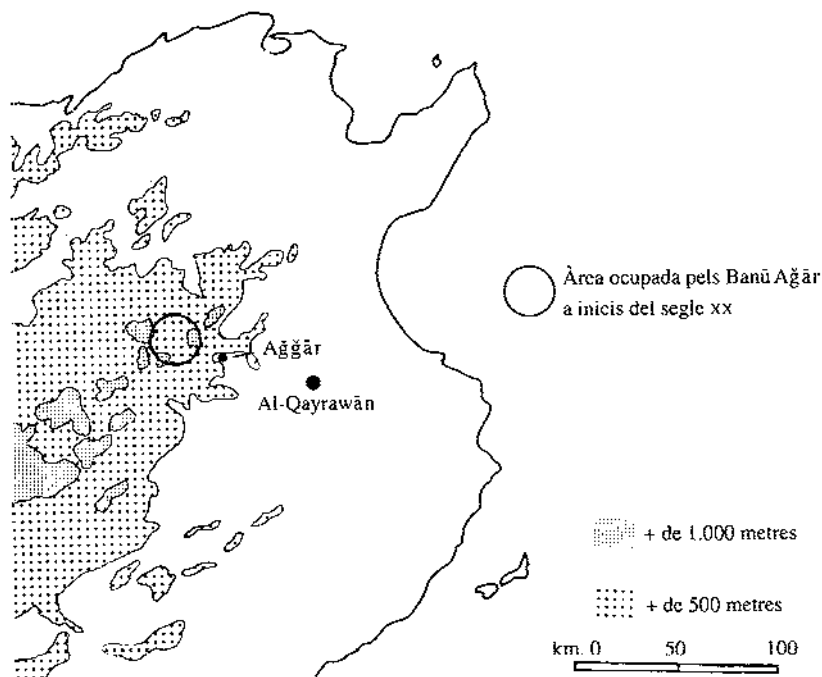

Figura 2. El lloc d'Agğār a Ifríqiya.

d'un mur, où il y a une source d'eau courante et de nombreux vergers qui entourent la cité, ainsi que des palmeraies étendues. Une courte étape mène de là a Adjdjar, bourg dont l'eau potable vient de puits, qui a de vastes terrains de culture, produisant du blé et de l'orge³².

Al-Bakrī també hi fa referència: «Adjjer, endroit où se trouve un château et un pont. Il est situé sur un terrain inégal et pierreux»³³.

La seva desaparició cal posar-la en relació amb el canvi radical de poblament que va afectar la regió d'Al-Qayrawān a meitat del segle xi. La incidència de l'arribada dels grups beduïns àrabs, Banū Hilāl i Banū Sulaym, podria haver estat el detonant de la decadència de les antigues pràctiques agrícoles i del desplaçament de la població berber cap a àrees més muntanyenques. Sembla, però, que el fenomen té molt més a veure amb la pèrdua de primàcia d'Ifríqiya en el control de la ruta

32. IBN HAWQAL. *Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)* (2 vols.); KRAMERS, J.H.; WIET, G. (trads.) (1964). París-Beirut, vol. I, p. 83-84.

33. AL-BAKRĪ, *Kitab al-Magrib fī dikr bilād Ifriqiya wa-l-Magrib (Description de l'Afrique septentrionale)*, DE SLANE, M. (trad.) (1965), París, p. 115-116.

comercial que obtenia or i objectes de luxe del Sàhara³⁴. La desaparició de nuclis abans importants, com la fortalesa veïna de Ġalūla, també d'origen bizantí³⁵, serien manifestacions d'un sobtat declivi de la prosperitat comercial.

A Ifríqiya hi ha altres exemples toponímics formats a partir d'aquest radical, però el cas d'Ag̃ār destaca perquè el mateix nom formava part de la denominació tribal dels pobladors de la zona, la confederació dels Awlād (= Banū) Ag̃ār, establerts a la regió de l'Alt Tell tunisenc, pastors abans de la Primera Guerra Mundial i ràpidament sedentaritzats per la pressió colonitzadora francesa³⁶. El mot, relacionat de manera recurrent amb el llatí *agger*, «camp», a través d'un radical *GR* o *GWR*³⁷, sembla provenir del radical berber *ZJR/ZĠR*, «bou»³⁸, i era emprat com a epònim per altres col·lectius, com la tribu Zuwāwa dels Ait Iġer, documentada a la fi del segle XIV a la Cabília algeriana, o com els tuaregs Kel Azjer de les planes saharianes³⁹. Però, amb qui sembla tenir més relació l'assentament tunisenc és amb el grup dels Banū Ag̃ārfaz-zān, esmentat per Ibn Hawqal com a integrant de la confederació Zenāta, els quals, a parer de Tadeusz Lewicki, constituïen una mescla de tribus que habitaven la regió líbica del Fezzān en el segle X, estretament vinculats amb grups Hawwāra i Madyūna⁴⁰.

L'assentament d'Ag̃ār, doncs, pot tenir alguna afinitat amb el topònim de la Marca Superior d'Al-Andalus si tenim en compte que la forma Ag̃īra que empra Al-'Udrī per referir-se a l'assentament d'Àger de la Noguera és fruit de l'arabització del topònim, fàcilment detectable a través de dos elements. Primerament, la palatalització extrema de la vocal o *imāla*, un fenomen conegut a Al-Andalus abans del segle XIII⁴¹ que suposa la tendència espontània a l'evolució *a>e*, de vegades culminada *a>e>i*. En segon lloc, l'adopció del sufix *-A*, una forma àrab que s'utilitza per a la formació de noms col·lectius tribals⁴².

34. La tesi tradicional sobre la violència dels beduïns és acceptada per la majoria de treballs. A tall d'exemple, vegeu DESPOIS, J. (1961). *La Tunisie. Ses régions*, París, p. 42-43, i VANACKER, C. (1973). «Géographie économique de l'Afrique du nord selon les auteurs arabes du IXe siècle au milieu du XIIe siècle». *Annales E.S.C.*, XXVIII/3, p. 659-680, esp. p. 668 i 679. *Contra*, BRETT, M. (1969). «Ifriqiya as a market for Saharan trade from the tenth to the twelfth century A.D.». *The Journal of African History*, XI/3, p. 347-364.

35. BRUNSCHVIG, R. (1940-47). *La Berbérie Orientale sous les hafrides des origines à la fin du XVe siècle* (2 vols.). París, vol. I, p. 304.

36. DESPOIS, J. *La Tunisie...*, p. 147 i ss.

37. És l'opinió sobretot de FANTAR, Mh. «Aggar», op cit., p. 253, que creu que es tracta d'una arrel camito-semítica, més que no pas líbica.

38. BARCELÓ, M. «Els Ayt Iraten i els altres: Immigració i assentaments berbers a Šarq al-Andalus». *Actas del I Coloquio Hispano-Italiano de Arqueología Medieval*, Siena (en premsa).

39. BRUNSCHVIG, R. *La Berbérie Orientale...*, vol. I, p. 285. GAST, M. (1986). «Ajjer», *Encyclopédie Berbère*, III, Aix-en-Provence, p. 388-396.

40. IBN HAWQAL, *Configuration de la Terre...*, vol. I, p. 104. LEWICKI, T. (1957). «La répartition géographique des groupements ibadites dans l'Afrique du nord au Moyen Âge». *Rocznik Orientalistyczny*, XXI, p. 301-343, esp. p. 340.

41. CORRIENTE, F. (1977). *A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle*. Madrid, p. 24. BARCELÓ, M. (1984). *Sobre Mayūrqa*. Palma de Mallorca, p. 101-102, documenta un exemple d'*imāla* a finals del segle IX: *qanāt>qanīt*.

42. BARCELÓ, M. «Assentaments berbers i àrabs a les regions del nord-est d'Al-Andalus: El cas de l'Alt Penedès (Barcelona)». *La Marche Supérieure...*, p. 89-98, esp. p. 91.

El rastre dels Banū Aġār a Al-Andalus

La relació entre l'Àger de terres catalanes i l'Aġār d'Ifrīqiya té un ferm punt de suport en la multiplicitat del fenomen de trasllat de topònims nord-africans. L'establiment a la península Ibèrica, sobretot al *šarq* Al-Andalus, de comunitats de les confederacions berbers principals⁴³ i el transferiment consegüent de noms de lloc magrebins⁴⁴ proporciona un sòlid context explicatiu del cas que ens ocupa.

La regió on es troba Aġār fou conquerida en un període molt primerenc pels exèrcits àrabs i, després de la fundació d'Al-Qayrawān (670), s'hi va iniciar una profunda arabització lingüística⁴⁵. Segurament un elevat nombre dels milers de guerrers, berbers majoritàriament fins l'any 739⁴⁶, que van participar en la conquesta de la Hispània visigoda sota el comandament de Ṭāriq ibn Ziyād, provenien de l'entorn de la capital d'Ifrīqiya. En aquesta primera aportació de població nord-africana o en les successives al llarg de les centúries següents es devia produir el trasllat del topònim. El terme *ante quem* el posa, evidentment, la referència d'al-Rāzī, que cal situar en la primera meitat del segle x.

Així es desprèn del rastre que els Banū Aġār han deixat de la seva presència a al-Andalus, clarament testimoniada per una sèrie de topònims «clànics» (Figura 3). Es tracta d'un més dels molts exemples de formació de nous assentaments pagsos a través de la segmentació⁴⁷, una estratègia utilitzada tradicionalment per les societats tribals nord-africanes i posada en pràctica a la península Ibèrica a partir del mateix moment de la conquesta islàmica. Aquest fenomen està basat en la discontinuïtat espacial dels indrets on s'assenta un grup determinat i en la reduplicació toponímica per fer patent el seu origen comú.

A Sevilla, el *Repartimiento* del segle XIII esmenta una alqueria *Benagira* o *Benagiar*, situada en un lloc proper a *Benaborra*, que l'editor del text opta per llegir «el hijo de la sierva»⁴⁸. La referència d'aquest topònim, avui desaparegut, coincideix amb la identificació feta per Bosch Vilá com a Banū Azdġa de les famílies

43. La identificació dels principals grups pot veure's a GUICHARD, P. (1976). *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona; BOSCH VILÁ, J. (1988). «al-Andalus», *Encyclopédie Berbère*, V. Aix-en-Provence, x p. 641-647; POVEDA, À. *Toponímia àrabo-berber*, ...; BARCELÓ, M. *Sobre Mayūrqa ...*, i «Els Ayt Iraten ...»; SELMA, S. (1992-93). «Toponímia tribal i clànica d'origen berber al nord de Sharq-al-Andalus (Recull i noves propostes)». *Estudis castellonencs*, 5, p. 459-466.
44. Alguns exemples a OLIVER ASIN, J. (1970). «Les tunisiens en Espagne, à travers la toponymie». *Les Cahiers de Tunisie*, XVIII/69-70, p. 15-20; COROMINES, J. (1973). «Sobre els noms de lloc berbers». *Homenaje a Rafael Lapesa*, Madrid, p. 207-218, i BARCELÓ, M. (1987). «Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. vixii)». *II Congreso de arqueología medieval española*. Madrid, p. 413-420.
45. DESPOIS, J. *La Tunisie...*, p. 40-41.
46. La forta berberització del *šarq* al-Andalus al llarg del segle VIII està perfectament documentada. Vegeu al respecte GUICHARD, P. *Al-Andalus...*, p. 392-394.
47. Vegeu BARCELÓ, M. «El diseño de espacios ...», p. XXVIII-XXIX, i «Els Ayt Iraten ...», amb abundants referències bibliogràfiques.
48. *Repartimiento de Sevilla* (2 vols.), GONZÁLEZ, J. (ed.) (1951). Madrid, vol. I, p. 421, i vol. II, p. 359, i 441.

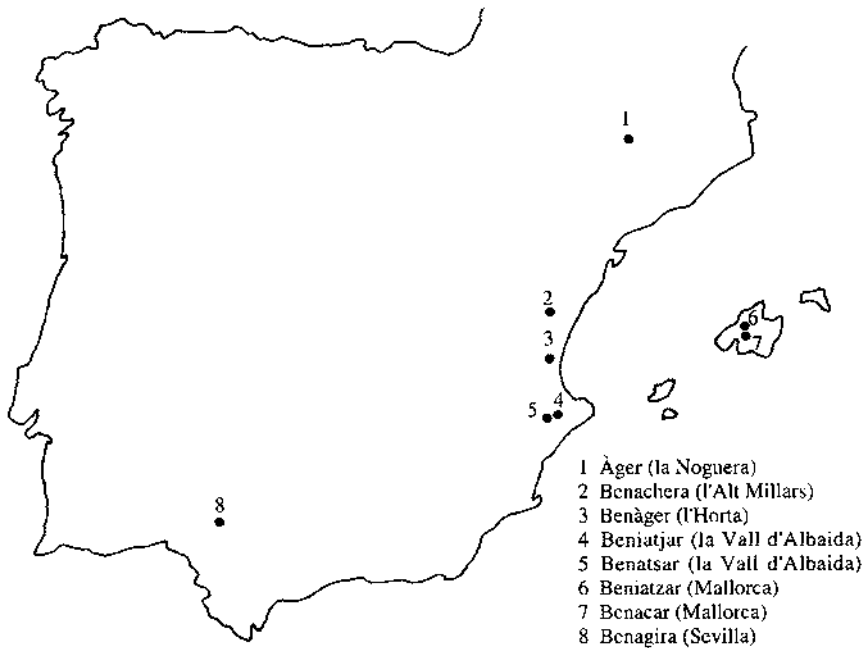

Figura 3. El rastre toponímic dels Banū Aġār a la península Ibèrica.

berbers Banū Dulaym i Banū Sābiq instal·lades a Morón, a la val del Guadalquivir⁴⁹.

Al País Valencià és a bastament coneguda la sèquia de Benàger, bifurcació de la sèquia de Quart, la qual prenia l'aigua del Túria per regar Aldaia i Alaquàs, a l'Horta de València⁵⁰. Trobem també Benachera (Benagera en grafia catalana), poble del municipi de Ludient, a la comarca de l'Alt Millars. Beniatjar, a la serra de Benicadell, a la vall d'Albaida, pertany al mateix grup. La primera referència del lloc és de 1258, quan, a prec de la infanta Constança, Jaume I va cedir a Pau de Tarassona i la seva esposa diverses cases i terres a l'alqueria anomenada *Beniatjar* —és així com es pot llegir a l'original— situada en el terme del castell de Benicadell o Carbonera⁵¹. Ben a prop seu al municipi veí d'Agullent, es localitza el despoblat de Benatsar o Benatzar⁵² clarament relacionat amb l'anterior.

49. BOSCH VILÀ, J. «al-Andalus»..., p. 645.

50. GLICK, Th. (1988). *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. València (traducció de l'original en anglès, Harvard, 1970), p. 103-105 i *passim*.

51. MARTÍNEZ FERRANDO, J.E. (1934). *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia. I-Jaime I, el Conquistador*, Madrid, doc. 142 (l'original es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, registre 10, f. 100r); BARCELÓ, C. (1982). *Toponímia àrabica del País Valencià. Alqueries i castells*. Xàtiva, p. 111-112.

52. BARCELÓ, C., *Toponímia àrabica...*, p. 107.

A l'illa de Mallorca, es troba *Beniatzar* alqueria del *ġuz* o districte de Bunyū-la-Mūsū, citada l'any 1241⁵³ però no identificada sobre el terreny. És molt probable que l'alqueria *Beniacar* que Helena Kirchner documenta a la vall de Coanegra també faci referència a un segment del mateix grup berber⁵⁴.

Consideracions finals

La migració d'un grup berber és, si tenim en compte tots els elements abans desglossats, l'explicació més plausible per a les característiques que presenta l'ocupació andalusina de la vall d'Àger, a la Noguera. El nom del *ħiṣn*, conegut sota les formes àrab (Aġīra) i catalana (Àger), remet clarament a la fracció tribal dels Banū Aġār establerta vora al-Qayrawān en el moment de la conquesta àrab del nord d'Àfrica.

La Marca Superior, on es trobava Aġīra, era una zona de fort poblament àrab icemenita i els pocs col·lectius berbers que s'hi trobaven devien pertànyer a la primera onada, la més arabitzada⁵⁵. Per aquesta raó, és probable que la fixació d'un segment dels Banū Aġār en aquest enclau limítrof respongués a una estratègia dictada des de l'administració emiral o califal. El caràcter específicament estatal dels *husūn* de les fronteres de l'Islam⁵⁶ i la tradicional utilització dels contingents tribals com a base de l'organització militar andalusina abonen aquesta hipòtesi. Això explicaria la ubicació tan septentrional d'aquest assentament respecte dels altres del mateix grup que ens revela la toponímia «clànica».

Finalment, una observació sovint citada d'Al-Rāzī sobre els *castillos/ħuṣūn* del districte de Larida apunta la possible convivència entre els àrabo-berbers i els hispano-romans en indrets com el d'Aġīra, malgrat la seva concepció militar:

E quando los moros entraron en España, las jentes que moravan en estos castillos fezieron pleitesia con los moros e fincaron en sus castillos, e los moros con ellos syn contienda⁵⁷.

La capitulació, doncs, hauria estat la modalitat mitjançant la qual es va produir la integració a Al-Andalus dels assentaments de la zona. Els grups conqueridors, fraccions de comunitats tribals que es desplaçaven amb bona part dels

53. POVEDA, À. (1979-80). «Repertori de toponímia àrabo-musulmana de *Mayūrqa* segons la documentació dels arxius de la ciutat de Mallorca (1232-1276/1299-1300)». *Fontes Rerum Balearium*, III, p. 81-119, esp. p. 91, i POVEDA, À. *Toponímia àrabo-berber...*, p. 642.
54. KIRCHNER, H. (1993). *La construcció de l'espai pagès: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró a Mayūrqa*. Tesis de Doctorat inèdita presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona, p. 54, i BARCELÓ, M. «Els Ayt Iraten...».
55. GUICHARD, P. *Al-Andalus...*, p. 404 i 464-465.
56. Posat de relleu per CHALMETA, P. «El concepto de *thagr*», *La Marche Supérieure...*, p. 15-28, especialment pp 23-25.
57. *Crónica del moro* ..., p. 44.

seus membres⁵⁸, s'hi van establir seguidament i van coexistir amb la població anterior.

Només aquesta coexistència entre nousvinguts i indígenes pot explicar satisfactòriament en el cas d'Àger el llarg període de domini andalusí a la vall o la importància que hi va tenir l'agricultura irrigada.

58. Vegeu les consideracions de GUICHARD, P., *Al-Andalus* ..., p. 197-208, 332-338 i *passim*, al respecte.